

JOHAN BORGEN

(Foto: BJØRN FJØRTOFT) RONALD FANGEN

Kan be-
hendes!

14.11.1995

«Jeg vet hvem en Hitler er»

Ronald Fangen var den første skjønnlitterære forfatter som skrev om hvorfor nordmenn ble nazister. Siden er temaet tatt oppi en rekke romaner. Viktige navn er Odd Bang-Hansen, Sigurd Hoel, Kåre Holt og Aksel Sandemose.

TERJE STEMLAND

«Det begynner å nå frem til manges erkjennelse, at nazistene, de aktive, fanatiske av dem, er sjælelig meget usunde mennesker. De er jo slett ikke dumme alle sammen. Noen av dem kan kalles idealister også, på sitt vis. Men de avsperrede fanatikere, ikke tilgjengelig for motargumenter, ridd av fikse idéer, av en angst som slår over i hat, av en ringhetsfølelse som slår over i storhetsvanvidd, av en dypt rotfestet skyldfølelse som også slår over i sin motsetning – det er de andre som har skylden.»

Denne skriver Sigurd Hoel i sitt essay «Om nazismens vesen» fra samlingen «Tanker i mørketid» (1945). Og han får støtte fra faghold. I psykologen Ingjald Nissens «Psykopatens diktatur» fra samme år fremholdes det at nazisme er psykopati satt i politisk system.

Hva frembringer en slik mennesketyper? Hvordan kunnetilsynelatende alminnelige mennesker, folk som du og jeg, bli forrædere, angivere, torturister?

Vår egen svikt

Sentralt i det litterære oppgjør med nazismen står idéen om at vi andre må dele brøden med dem som gikk med fiden: Vi er alle medskyldige.

Ronald Fangens «En lysets engel» (1945) skildrer to fettere, som i tidlige år står hverandre svært nær, men som går hver sin vei da krigen kommer.

Harald blir motstandsmann, Carsten nazistisk frontkjemper. Begge er utpregede idealister, intenst opptatt av å «gå inn i sin tid» og tro på noe. På det siste punkt svikter Kirken; prestene ønsker ikke å ta stilling til aktuelle samfunnsproblemer.

Haralds verdissyn utvikles etterhånden i kristen retning. Carsten gjør skarp front mot det han ser som normoppløsning i 30-årene. Alle svikter – politikere, skolen, Kirken. Her trengs generaloppryddning, og det nye, sterke Tysklands dynamiske tankegods og praksis gir håp. «Jeg vilde føle meg om trent som i et galehus her i landet hvis jeg ikke hadde støtt på en sund, germansk, handlekraftig politisk bevegelse som heter Nasjonal Samling.»

En bifigur som blir torturist, er den begavede fattiggutten Amund, som Harald hjelper frem til artium. Da tyskerne kommer, ser Amund sitt snitt til å hevne seg på «hele det dorse, selv gode, samvittighetsløse borgerskapet i alle land, som innbilte sig at det hadde rett til å ha det «greit» og svømme ovenpå til evig tid.»

Harald drøfter ulike forklaringer på Amunds valg og konkluderer: «Kan jeg «fordømme» ham? Nei! Hvilken rett har jeg til det? Jeg har aldri vært i hans skinn, heller ikke i hans forhold. Han er syk. Jeg innbilder mig å være frisk. Sunde mennesker og et sundt samfunn må klare å dra de syke med sig, løfte dem opp. (...) Disse N.S.-folkene, alle disse som vi forakter og kjemper mot – og må kjempe mot – de er i grunn oss selv, – de er vår egen svikt og svakhet og skam.»

Sett med nåtidssblikk fremstår Harald kanskje som litt for mye av et

glansbilde, mens Carsten så å si parallelt utvikler hysteriske trekk.

Svikerer ble sveket

Mehs Fangens bok er grublende og omstendelig, er Odd Bang-Hansens «Ringene rundt brønnen» (1946) et impresjonistisk fyrverkeri. Våren 1943 blir den druknede hirdgutten Stein Sture Tuft brakt i land ved Vippetangen, med slagmerke i ansiktet. Da nyheten blir kjent, beskriver Bang-Hansens reaksjonene fra noen som kjente ham før krigen. Minnene er stort sett negative: «Noe stengt i fjeset på ham, han var mutt; sinne i seg og et slikt hat i fjeset; han var en tufs og en guttunge bare, som ikke hadde vært med på noe før; så var'n blitt hird bare på faen; redde, lille Lilletuften; fylt og slagsmål i hjemmet; ingen likte Lilletuften – alle syntes han var en dritt; sladra støtt.»

Bang-Hansen sier nokså direkte at det svik han var gjenstand for av mennesker rundt ham. Tuft frikjennes langt på vei, mens det kleber litt av hvert ved mange «gode nordmenn».

Året etter fulgte Bang-Hansen opp med romanen «I denne natt», som handler om det rasehat og den antisemitisme som lever i «alminnelige mennesker» – etter krigen. Var det da rart at vi ble nazister?

Vårt uekte barn

Men i 1947 utkom en roman om nazismen som mer enn noen annen grep inn i debatten om rettsoppgjøret, Sigurd Hoels «Møte ved milepelen». «Jeg så nazismen som vårt uekte

barn. Avlet i blinde og i feighet, forrådt i mors liv og overlatt til seg selv, til lut og kaldt vann.

Og jeg så oss, de plettfriske, og selvretterdige, stå der og se på dette vesenet, vårt barn av kjøtt og blod, og si:

– Vi kjenner deg ikke!

Og hanen gol.

Og jeg så ham, vår sønn, forvandle sine trekk og bli til røveren Barrabas. Og jeg så ham flekke tenner mot oss og le og si:

– Du kjente meg ikke? Det gjorde du rett! Vær løgnaktig og feig! Det er det beste for deg!

Utgangspunktet for ham som kalles Den plettfriske, er at ingen av dem som har sveket, skal tilgis. Men denne fremtredende motstandsmann skal omsider måtte tenke annerledes. I unge år sveket han sin pike, han sviktet kjærligheten. Da Den plettfriske blir torturert av sin sønn og dennes stefar, soner han en uavvystelig skyld.

«Møte ved milepelen» er som litterær komposisjon et mesterstykk. Debattemaer i tiden som kollektiv skyld og selvretterdige dømmeskye behandles med stort alvor. Det er imidlertid vanskelig å se at den enkeltes unnskyldighet overfor personlig plikt og ansvar på noe vis kan «forklare» nazismen. Men Hoels anliggende skal nok helst tolkes symbolsk.

Valgets følger

Kåre Holts gjennombruddsroman, «Det store velskillet» (1949), er heller ikke realistisk i ytre forstand. Den handler om konsekvensene av det personlige valg man foretar i et gitt øyeblikk, altså en eksistensialistisk problemstilling.

Natten til den 9. april, mens en stor sveit flyr er på vei inn fra havet i sør, er bygdestakkaren Chris på frierferd. Da han blir overrasket av bonden på garden, står han ved veiskillet. I første versjon er han Christian og kryper for bonden. Under krigen opptrer han som opportunist, og prøver å holde seg inne med så vel okkupanter som motstandsfolk. I annen versjon er han Kristian. Han dreper bonden, går tyskerne til hende og ender som torturist. I siste og tredje versjon er han igjen Chris. Han sier til bonden at krigen er viktigere enn alt annet – og blir motstandsmann.

I alle tre handlingsforløp møter han sitt alter ego. Christian angir Chris, og Kristian prøver å ta livet av ham. Men hver av versjonene bringer stadig nytt stoff som utdyper historien og belyser valgets følger. Om Christian heter det: «Sjøl kunne han brukes til hva som helst.» Kristian spør om det er «noe å samle på dette landet – var det ikke rett at andre tok det, når vi ikke eide det lenger?» Når alle andre vil samarbeide med tyskerne, er Chris «stolt av å ville det motsatte».

Rest i dag fremstår Christian som den mest sannsynlige, som feig smisser i en brytningstid han med sin mangel på ideologisk ballast ikke skjønner. Kristian lar seg forstå ut fra sosiale hevnmotiver, mens Chris får preg av en propagandafigur, egnet til å styrke et nasjonalt fellesskap over klasseskillene.

Skjønnånd og sadist

Kan man være «nazist» og samtidig motstander av tyskerne og deres nors-

110130

AKSEL SANDEMOSE

ODD BANG-HANSEN

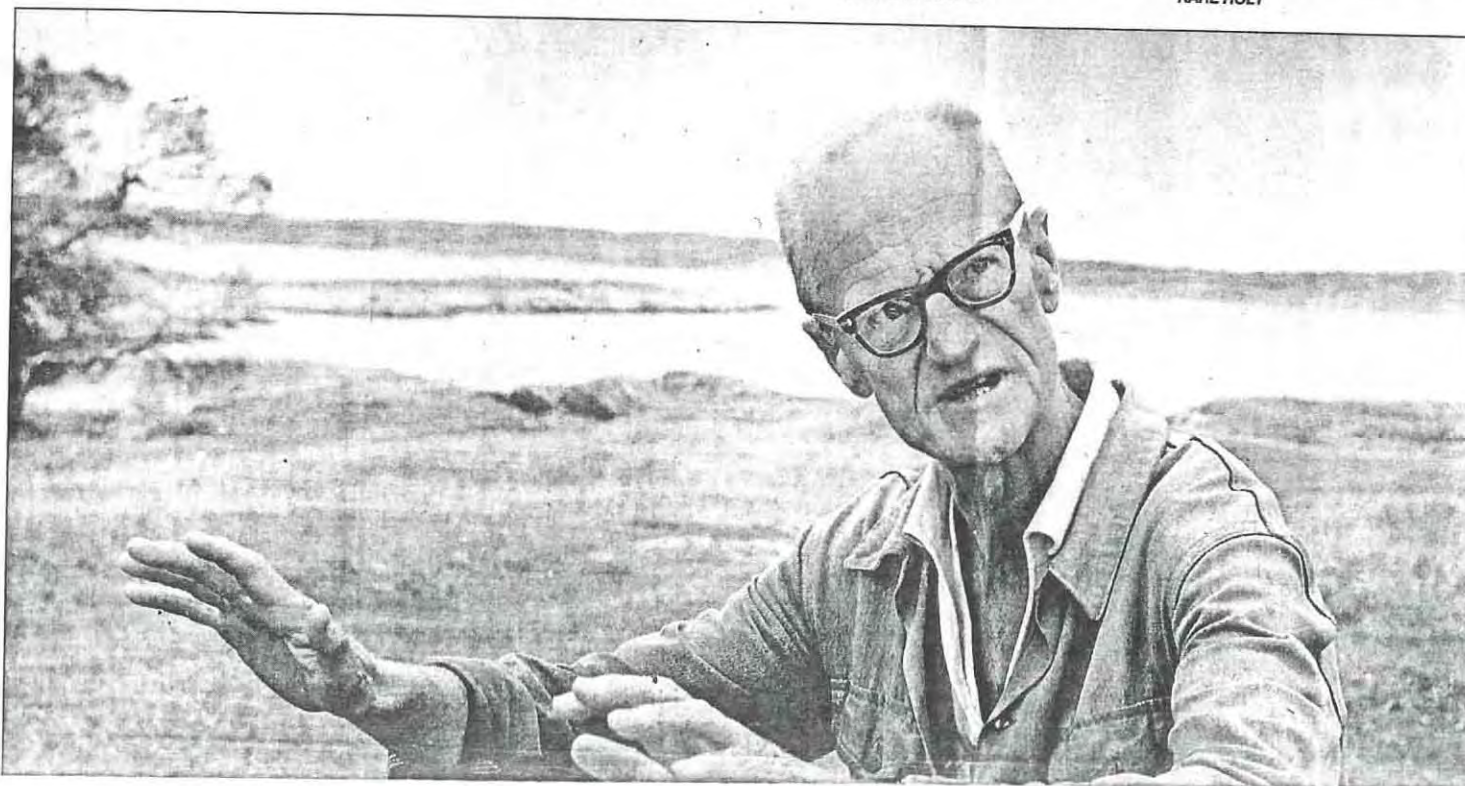
JENS BJØRNEBOE

KÅRE HOLT

SIGURD HOEL

SIGBJØRN HØLMEBAKK

ke medløpere? Oppkomlingen John Torson i Aksel Sandemoses mektige epos «Det svundne er en drøm» (1946) er det. Mens Kåre Holt mener at «nazisten i oss» ligger i kim, og at den enkeltes valg avgjør, hevder Sandemose at de destruktive krefter som finnes i enhver, kan styre ens handlinger uten at man helt er klar over det.

Efter 30 år i Amerika kommer John Torson hjem til Norge i 1939, omtrent da Hitler starter krigen. Som 18-åring opplevde han et traumatisk kjærlighetsnederlag som har forvridt hans forhold til kvinner. Torson fremstår utad som belest skjønnånd, men under norgesoppholdet dreper han muligens en person han ikke kjenner, ødelegger livet til sin beste venn og har skyld i brorens død. De kvinner han innleder forhold til, utnyttes; de skal lyde, underkaste seg. Som hos torturisten som slår og herjer og nyter sin Mozart i fritiden, huser også Torson sadisten og estetikerens side om side. Ikke at han mangler samvittighet, eller er ute av stand til å vurdere egen adferd moralsk: «Det er den svarte djevelskapen i din stakkars hjerne du skal passe deg for...» Det er Torsons forsøk på livsforklaring og selvransakelse som er fortellingens motor, men sannheten om ham selv er så gruffull at den ikke kan utsis direkte:

«Djevelen har utpekt den som slår seg fram her i verden.

Jeg har tenkt på det alltid i femogtjue år, men jeg visste om det tidligere. Alltid, dag og natt, våken og i drømmer, har det opptatt meg, og nu vet jeg at jeg kommer til å gå i graven uten å bekjenne kulør.

Jeg vet hvem en Hitler er.»

Ekteskapssvindleren, tyven og ransmannen Audun Hamre i Aksel Sandemoses «Tjærehandleren» (1945) kjenner et snikende slektskap til en person han ikke liker: Tysklands diktator. For han hadde skreket ut drømmene sine, og snudd bunnen opp ned på andres kloakk av drømmer: «Ekstasen grodde, drømmen var levendegjort, tenk, han sier alt det jeg har tenkt.»

Full av fiendskap

Johan Borgens viktigste bidrag til litteraturen om norsk nazisme er Lillelord-trilogien. Også Wilfred Sagen lever med et spaltet sinn, er uten evne til helhet, og i tredje bind, «Vi har ham nå» (1957), befinner han seg i en dobbeltrolle: Han er grensepolitmann for tyskerne samtidig som han hjelper flyktninger over til Sverige. Borgen har i et kåseri karakterisert ham som «en fjerdedels eller en halv nazist». Sagen omtales slik av en motstandsmann: «Det er noen mennesker som hverken er med eller mot (...) Eller som er begge deler, som kanskje driver en slags sport (...) Det fins folk som er så fulle av fiendskap at de kunne slå ihjel seg selv.»

Borgen skriver også om nazisme i to mer bagatellartede bøker, begge utgitt i 1946. Okkupasjonsromanen «Ingen sommer» er en overfladisk spenningsbok med usannsynlig intrige, og angiveren har «kalde øyne og uren hud». «Kjærlighetsstien» er en viltersmåby-satire, men løyerne truer med å drukne faren ved dennazisme som har overlevd krigen. Nazistene er «de misfornøyde og dertil de forskruede, de mislykte – og dessuten de svake som er redde for å mislykkes».

En livsskade

Jens Bjørneboes rabalder-omspunne liv nådde en topp da han utga «Under en hårdere himmel» i 1957. Han ser krigen fra enkeltelandssvikdømtets side, hederlige mennesker som av rent idealistiske grunner havner på gal side i en kaotisk tid. De tegnes med både forståelse og medfølelse. Når Bjørneboe dertil gir til beste skildringer av makt-syke og ekle hjemmefrontfolk, måtte det bli bråk. Bjørneboe uttalte siden at boken er et angrep på «landssvikoppgjørets totale brudd mellom rettspleie og moral, (...) en livsskade for norsk rettsliv. Smittestoffet fra fascismen ble overført i de dager da vi feiret vår demokratiske frihet.»

Dobbeltsvik

Historien om nazisten og torturisten Lars Grøtteland i Sigbjørn Hølmebakks «Karjolsteinen» (1975) danner en roman inni romanen. For ham dreier det seg om hevn over en bygd der faren er til latter, og der familien havner på fattigkassa og må takke for nådesmulene. Lars er følsom og stolt, og forsakter broren Eilif som svikter faren ved å tekkes hans plageånd. Da Eilif besøger Lars på dødscellen, får han sin tilværelse knust da broren antyder at det kanskje er ham som er far til datteren hans. Mitt i trassen og hånen bevarer Lars en forunderlig ro, også like før henrettelsen. Han lengter etter stillheten og tilintetgjørelsen, for «lidelsen i verden kan bare overvinnes når det ikke lenger er noen i verden som kan oppleve den.»

Er Lars genuint ond? Presten Eilif, som har en ganske annen definisjon av lidelsen, «en hjemvei, som kan vise oss veien til sannheten», skal komme til å svikte nok en gang, men heller ikke nå av ondskap. Den gift Lars sådde i hans årer om farskapet, prøver han først å overse, glemme, men den er så virksom at Eilif til slutt ruinerer sin hustrus liv og driver datteren i døden.

«Jeg visste hvor det bar hen, og jeg visste også hvor redningen var å finne – jeg måtte overvinne meg selv og mitt eget hovmod, legge alt i Guds hånd. Men jeg maktet ikke å kjempe mot bitterheten, jeg oppsøkte den. Jeg ville ikke, jeg hadde ikke vilje til å ville.»